

Lietuva 1939–1944 m.: valdžios ženklai

GIEDRĖ JANKEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: kfmj@kfmj.lt

Straipsnyje apžvelgiamas simbolinių artefaktų naudojimas politinei reprezentacijai, išreiškęs valdžių kaitą Lietuvoje 1939–1944 metais. Aptariami įvairūs kasdienybės ideologinį kontekstą formavę viešosios erdvės vizualinio įprasminimo būdai nuo valdžios ženklų kaitos iki „pereinamiesiems“ laikotarpiams būdingo senos santvarkos vaizdų panaudojimo naujos santvarkos reikmėms. Pagrindinis dėmesys sutelktas į valdžios įtvirtinimo simbolius, tačiau taip pat nagrinėjama lietuviškojo valstybingumo idėjos raiška Antrojo pasaulinio karo metais sukurtuose architektūros ir dailės kūriniuose.

Raktažodžiai: menas ir politika, okupacija ir kultūra, valdžios ženklai, viešoji erdvė, vizualinė ideologija

---

Kritinis moderniosios Lietuvos valstybės raidos tarpsnis – 1939–1944 m. – iki šiol daugiausia tyrinėtas politinės istorijos požiūriu. Vienpusiškai, išryškinant beveik išimtinai tik trauminę patirtį, analizuotas sovietų ir nacių okupacijų įspaudas tuometinę Lietuvos visuomenę sudariusių lietuvių, lenkų, žydų, baltarusių ir kitų tautinių grupių bei jų įpėdinių kolektyvinėje atmintyje. Fragmentiškai paliestas ir okupuotos Lietuvos kultūros gyvenimas, nors daugelyje nacių okupaciją patyrusių šalių jis nuo seno kelia mokslinį susidomėjimą; nagrinėjama bendroji kultūros būklė ir atskiros jos sritys, tarp jų – meninė kultūra¹. XX a. vidurio Lietuvos kultūros tyrimai pradėti neseniai ir dar pareikalaus įvairių sričių specialistų pastangų².

¹ Pzv., Bertrand-Dorléac, L. *L'art de la défaite 1940–1944*. Paris, 1993; Bertrand-Dorléac, L. *Histoire de l'art à Paris entre 1940 et 1944: ordre national, traditions et modernités*. Publications de la Sorbonne, 1996; *Dějiny českého výtvarného umění*. T. 5: 1939–1958. Sud. R. Švácha, M. Platovská. Praha: Academia, 2005; Majewski, P. *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*. Warszawa, 2005 ir kt.

² Minėtinas faktografinių požiūriu vertingas akademinės dailės istorijos trečias tomas: *XX a. lietuvių dailės istorija*. T. 3: *Lietuvių tarybinė dailė. 1940–1960*. Sud. I. Korskaitė ir kt. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 1990. Kultūrbolševizmo įtaką Lietuvos kultūrai analizavo istorikas Mindaugas Tamošaitis (Tamošaitis, M. Kultūrbolševizmas Lietuvoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: „penktosios kolonos“ telkimo pradžia. *Parlamento studijos*. 2005. 3: 52–76; Tamošaitis, M. Kultūrbolševizmas Lietuvoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: legalios galimybės sovietinei propagandai skleisti. *Parlamento studijos*. 2005. 4: 90–124; Tamošaitis, M. Kairosios lietuvių inteligentijos veiksmai Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmosiomis okupacijos dienomis. *Genocidas ir rezistencija*. 2006. 1(19): 62–85), fotografijos taikymą Lietuvos sovietizavimui yra aptarusi Margarita Matulytė (Matulytė, M. Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m. *Genocidas ir rezistencija*. 2003. 2: 69–102), apie teatrą nacių okupacijos metais rašė Gražina Mareckaitė ir lenkų teatrologė Jagoda Hernik-Spalińska (Mareckaitė, G. Lietuvių teatro kritika karo metų periodikoje. *Literatūra ir menas*. 2008 02 08; Hernik-Spalińska, J. *Życie teatralne w Wilnie podczas II wojny światowej*. Warszawa, 2005; Hernik-Spalińska, J. Didvyriškumas ar kolaboravimas? Lenkų teatras Vilniuje Antrojo pasaulinio karo metais. *Kultūros barai*. 2008. 1: 75–80), karo metų Lietuvos muzikinės kultūros klausimus kėlė Vytautė Markelūnienė (daktaro disertacija „Lietuvos muzikinio teatro raida istorijos pervartų laikotarpiu (1940–1945 m.)“). Vilnius, 2007), dailės taikymą propagandai pirmosios sovietų okupacijos

Kompleksiška vaizdinijos rekonstrukcija ir jos tyrimai padėtų gilintis į kasdienybės istoriją, geriau suvokti kultūros gyvenimo kontekstą, būtiną analizuojant meno procesus ir atskirus faktus: cenzūros įtaką meno kūrybai ir sklaidai, dailės ikonografiją, dailininko socialinį statusą ir kitas su dailės funkcionavimu visuomenėje susijusias temas. Siekiant nustatyti, kiek vizualinė ideologija buvo veiksminga ir kaip keitė žmonių matymą bei tapatybę, prasminga pasitelkti ne vien dailės griežtąją prasmę, bet apskritai vaizdinės kultūros pavyzdžius, kuriems priklauso ir „aukštosios“ meninės kultūros formos, t. y. dailės ir architektūros kūriniai, taip pat masiškai sklidę dailininkų sukurti vaizdai – dideliais tiražais platintos reprodukcijos, spaudos iliustracijos, plakatai ir kiti taikomosios grafikos darbai (blankai, loterijos bilietai, pašto ženklai), šventinių renginių dekoracijos, valstybės simboliai (herbai, vėliavos). Rašant straipsnį kaip tik ir pamėginta patyrinėti Lietuvos valstybės simbolių istoriją valdžių kaitos akivaizdoje 1939–1944 m.; taip pat įtraukti į tyrimų apyvarstą iki šiol vien siaurą specialistų ratą dominusius vaizdus – atvirlaiškius, vokus, pašto ženklus, blankus, plakatus, spaudos iliustracijas. Sąvoka „viešojo erdvė“ straipsnyje traktuojama dvejopai: kaip miesto, miestelio, gyvenvietės vieta, pritaikyta gyventojų susibūrimui (centrinė gatvė, kelias, aikštė, muziejaus, parodų, koncertų ir kitų renginių salė), ir kaip praktinių poreikių nulemta komunikavimo aplinka, suformuota prekybinių santykių, viešojo gyvenimo administravimo, būtinybės keistis informacija naudojantis, pavyzdžiui, pašto paslaugomis ir pan. Pastaroji prasminė skirtis svarbi, nes vienas tyrimo tikslų – parodyti viešosios erdvės simbolinio perkūrimo priemonių ir būdų įvairovę, nesiribojusią vien valstybės ženklų keitimu, paminklų griovimu ir naujų paminklų statyba, propagandinių renginių dekoracijomis ir kitais tipiškais „įvietintais“ naujos valdžios įtvirtinimo veiksmais, bet paliečiant ir „mobilią“ vizualinės ideologijos priemones.

Okupacinės valdžios simbolinio įtvirtinimo formos ir būdai Lietuvoje buvo tokie patys kaip ir kitose sovietų ir nacių režimą išgyvenusiose šalyse, tačiau jų įgyvendinimą koregavo vietinės sąlygos ir istorinės aplinkybės. Per pirmąją sovietų okupaciją įvykdyti reikšmingesnius valdžios užsakymus pritrūko laiko. Nacių okupacijos metais vietiniai meno paminklai vokiečių civilinę valdžią domino tik trimis aspektais: kaip turistinė įdomybė, kaip vokiečių kultūros įtakos istorinis įrodymas ir kaip galimas karo grobis (pirmiausia tai taikytina kilnojamosioms meno vertybėms, bet palietė ir monumentaliją skulptūrą – pavyzdžiui, 1943 m. spalvotųjų metalų rinkimo vajuos aukomis tapo Kauno Knygnešių sodeliui prie Karo muziejaus varpinės skirta, bet prasidėjus sovietų okupacijai nepastatyta Petro Rimšos kompozicija „Vargo mokykla“, varpinės nišoje stovėjusi Juozo Mikėno dekoratyvi skulptūra „Karys“³).

Sovietai, vos teisiškai „legalizavę“ savo valdžią Lietuvoje, nedelsdami pradėjo įgyvendinti dar Lenino inicijuotą ir nuo bolševikinio perversmo laikų SSRS nuosekliai plėtotą

---

metais nagrinėjo šio straipsnio autorė (Jankevičiūtė, G. Facing the New Myths: on Lithuanian Art in 1940–1941. *Meno istorija ir kritika / Art History and Criticism*. Vol. 3: *Menas ir politika: Rytų Europos atvejai / Art and Politics: Case-studies from Eastern Europe*. Kaunas, 2007. 26–36; Jankevičiūtė, G. „Dailė kaip propaganda 1939–1940 m.“ – straipsnis, parengtas pranešimo, skaityto 2008 11 13 konferencijoje „(Ne)užvaldyti prisiminimai: sovietinio laikotarpio tyrimų problemos“ (Kaunas, VDU), pagrindu, 2009 m. sausį išeitęs tęstinio leidinio *Darbai ir dienos* redakcijai, tačiau platesnei okupuotos Lietuvos kultūros lauko istorinei rekonstrukcijai šių tyrimų nepakanka.

³ Pasak vokiečių okupacijos metais Karo muziejuje dirbusio generolo Stasio Raštikio, vokiečiai pirmiausia kėsinėsi į Laisvės statulą, ją paaukoti laisva valia primygtinai reikalavęs ir specialiai Karo muziejaus eksponatų perdavimo į metalo laužą tikslui sudarytos komisijos pirmininkas Lueth. Vis dėlto Vladui Nagevičiui pavyko šį reikalavimą atmesti. Plačiau žr. Raštikio atsiminimus: *Generolo gydytojo Vlado Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga*. 1962. 205–209.

monumentaliosios propagandos planą⁴. Jo pradžia galima laikyti Vilniaus rotušės aikštėje pastatytą laikinąjį paminklą Stalinui ir Leninui, nors formaliai šis kūrinys labiau priminė ne skulptūrą, bet masinių švenčių apipavidalinimui naudotus sovietų politinių veikėjų atvaizdus bei komunizmo alegorijas iš faneros, kartono, kitų lauko sąlygomis netvarių medžiagų. „Maskviečiai enkavedistai 1940 m. paskubomis pastatė Stalino ir Lenino paminklus Vilniaus Rotušės aikštėje. Ant aukšto postamento didelė Stalino figūra rodė į rytus visą ranką ištiesusi. Vilniečiai aiškino patylomis, kad pats didysis Maskvos satrapas rodo kelią į Sibiro koncentracijos stovyklas. Dideli komunistai, bet maži skulptoriai apviję šiaudais medinį kryžių, kurį vėliau apkrėtė moliu, o patį viršų išliejo gipsu. Taip gimė Stalino paminklas“, – sovietų monumentaliosios propagandos plano pastangas kiek improvizuodamas ir utriuodamas tikrovę vokiečių okupacijos metais prisiminė sovietų invaziją iš pradžių aktyviai palaikęs rašytojas Liudas Dovydėnas. Pasitelkęs nevykusio Stalino paminklo vaizdinį, kad atskleistų sovietų režimo absurdiškumą ir parodytų savo pasikeitusį požiūrį į bolševikų valdžią, jis gana išsamiai perteikė estetiškai menkaverčio, bet simboliškai svarbaus kūrinio išvaizdą, prasmę ir likimą. „1941 metų pavasarį, šalčiui atleidus ir lietui lyjant, Stalino viršugalvis prakiuro ir per veidą bėgo moliuotas vanduo lyg kraujas. Prakiuro ir pilvas, išlindo šiaudai, kur ėmė čirškėti žvirbliai, suradę tikrą naudą – sukosi lizdą mokytojo, tėvo pilve, – pasakojo Dovydėnas. Norėdami padaryti išdidų ir galingą vadą, Maskvos ir Vilniaus skulptoriai padarė rūstų ir bjaurų Staliną, o kai per baltą gipsą pradėjo bėgti kraujas, Vilniaus gyventojai stoviniavo būriais apie paminklą ir aiškinosi: „Tai tikras vadas... Tikras Stalinas...“ Tie komentatoriai buvo nugirsti NKVD, kuri įsakė tuojau nugriauti Stalino ir Lenino paminklus. Buvo suorganizuota speciali darbo artelė. Pats įdomumas prasi-dėjo, kai ta artelė, 4 darbininkai, užrišo virvę per Stalino pusiaują ir su triukšmu ėmė skaičiuoti: „vienas, du, trys“, norėdami nutempti Staliną nuo pjedestalo. Darbas ėjo lėtai, susirinko šimtai žmonių stebėti, kaip virvėmis tempia mokytoją ir tėvą. Iš minios atsirado patarėjų: „Už kaklo užnerkite virvę!.. Tik ant kaklo, vyručiai, kitaip – nenaudingas piatiletkos laiko eikvojimas“. Darbininkai paklausė patarimo, užnėrė virvę ant Stalino kaklo – nutempė Stalino galvą“⁵.

Nespėta išplėtoti ir antrosios plano dalies – planingai ir nuosekliai naikinti nepriklausomos Lietuvos ir jos herojų paminklus. Pašalinti tik tie nepriklausomos Lietuvos vaizdai, kuriuos buvo nesunku nuimti, – valstybės veikėjų portretai ir valstybingumo istoriją liudiję paveikslai, kabėję visuomeninių įstaigų interjeruose ar muziejų salėse, valdininkų kabinetus ir mokyklų klases puošusios portretų bei istorinių paveikslų reprodukcijos ir pan. „Komunizmo šventovė“ ketinta įrengti skubiai išardytoje Karo muziejaus Vytauto Didžiojo koplyčioje, tačiau šio plano įgyvendinimas užtruko⁶. Kilnojantieji meno paminklai buvo keičiami spontaniškai, tačiau skulptūrinių paminklų klausimas prilygintas valstybės simbolių keitimui, jam mėginta suteikti juridinį pagrindą. Dėl paminklų priimtas, tiesa, tik vienas, oficialus

⁴ Apie intencijas jį išplėtoti visos šalies mastu liudija parengiamoji medžiaga – laikraščiuose buvo spausdinamos žinutės, pavyzdžiui, apie sektiną Radviliškio komunistų iniciatyvą pagerbti 1919 m. ties Radviliškio žuvusius Raudonosios armijos karius. „Tam tikslui renkamos aukos kukliam paminklėliui pastatyti, kuris atžymės žuvusių karių amžino poilsio vietą“, – skelbė pagrindinio okupuotos Lietuvos dienraščio *Tiesa* korespondentas (J. M. Paminklas žuvusiems kovotojams. *Tiesa*. 1940 09 18).

⁵ Dovydėnas 2002: 53.

⁶ „Vytauto Didžiojo kapeloje Vytauto statulą, kuri buvo Lietuvos laisvės ir didybės simbolis, įsakyta uždengti, o priešakyje pastatyti didelę Stalino ar Lenino statulą. Vietoj Lietuvos istorinių paveikslų, kurie kabojo toje kapeloje, įsakyta iškabinti Stalino, Lenino, Molotovo, Timošenkos, Paleckio ir kt. rusų bei lietuvių komunistų portretus. Šio įsakymo nespėta įvykdyti dėl prasidėjusio 1941 m. birželio mėn. karą“, – prisiminė generolo Vlodo Nagevičiaus biografas Balys Matulionis (*Generolo gydytojo Vlodo Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga*. 1962. 155).

nutarimas: 1941 m. gegužės 21 d. LKP(b) CK biuras numatė nugriauti Vytauto Didžiojo muziejaus sodelyje stovinčius pirmojo žuvusio savanorio kario Povilo Lukšio ir pirmojo žuvusio Lietuvos karininko Antano Juozapavičiaus, šaulių vado Vlado Putvinskio bei generolo Silvestro Žukausko paminklus, o jų vietoje pastatyti rašytojų Žemaitės ir Juliaus Janonio biustus⁷. Generolas Stasys Raštikis prisimena, kad Juozapavičiaus ir Lukšio biustus nugriauti suspėta, bet Putvinskio ir Žukausko išliko; matyt, užsitęsė juos pakeisti turėjusių skulptūros kūrinių gamyba⁸. Beje, nacionalinė monumentaliosios propagandos plano dalis buvo nutaikyta ne vien į varguomenės gyvenimą vaizdavusius menininkus. Prisiminti, pavyzdžiui, kilę „iš paprastų žmonių“ nepriklausomos Lietuvos didvyriai Darius ir Girėnas. 1940 m. rugpjūčio 29 d. pagrindinis šalies dienraštis *Tiesa* demagogiškai pranešė, kad „tik dabar pradedamas statyti“ paminklas tragiškai žuvusiems lakūnams, kurio, neva, nepajėgė pastatyti buržuazinė valdžia, nors „visuomenė ir suaukojo apie 100 000 litų“.

Nuo senovės Romos laikų Vakarų kultūroje įsitvirtinusių *damnatio memoriae* (atminties prakeikimo) principą nuosekliai ir planingai Lietuvoje pradėta taikyti tik per antrąją sovietų okupaciją po Antrojo pasaulinio karo. 1939–1944 m. politines permainas ryškiausiai perteikė elgesys su Lietuvos valstybingumo simboliais, t. y. tautine vėliava ir herbu.

TRISPALVĖ IR VYTIS TARP PJAUTUVO SU KŪJU IR SVASTIKOS

Po SSRS karinės invazijos Lietuvos Respublikos simboliai viešumoje išliko apie pusantro mėnesio. Iki lemtingosios 1940 m. rugpjūčio 3 d., kol Maskva nepatvirtino vadinamojo Liaudies seimo deleguotų atstovų atgabento prašymo priimti Lietuvą į SSRS „broliškų respublikų šeimą“, trispalvė ir Vytis dar tebebuvo toleruojami ir liudijo du dešimtmečius gyvavusios suverenos valstybės agoniją⁹. Žvelgiant į tuometinius įvykius iš laiko perspektyvos, galbūt neatrodo

⁷ LKP(b) CK biuro nutarimas su grifu „visiškai slaptai“ dėl paminklinių biustų pašalinimo iš Kauno Karo muziejaus sodelio (1941 05 23). *LYA*. F. 1771. Ap. 2. B. 119. L. 67 (žr. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*. 2005. 43).

⁸ *Generolo gydytojo Vlado Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga*. 1962. 190.

⁹ Beje, taikyti dar vieną veiksmingą aplinkos simbolinės transformacijos priemonę – keisti vietovardžius, įmonių ir įstaigų pavadinimus – pradėta taip pat tik nuo rugpjūčio, Lietuvai oficialiai pavertus SSRS dalimi. Pirmieji pakeitimai spaudoje buvo aiškinami istorinės logikos poreikiais, tačiau greitai juos pakeitė teisinio legalumo įspūdį turintys sudaryti LSSR Aukščiausios tarybos pirmininko pasirašyti įsakai, lakoniškai informavę, kokio politinio veikėjo, komunizmo istorijos jubiliejaus ar simbolinio vaizdinio (Pergalės, Raudonosios aušros ar žvaigždės ir pan.) vardu pervadinama kuri Vilniaus, Kauno ar kito Lietuvos miesto gatvė, aikštė, įmonė. Pavyzdžiui, siūlydamas pervadinti Vilniaus gatvę prasmingiau studentu Juodviršiu prisitęsęs laiško *Vilniaus balso* dienraščio redakcijai autorius dėstė: „Vilniuje, pačiame miesto centre, yra iš anų „senų, gerų laikų“ užsilikusi gatvė su nereikšmingu ir, deja, nieko nauja nepadėjančiu Vilniaus vardu. Jei Maskvoje būtų Maskvos, Paryžiuje – Paryžiaus vardu gatvės, tai ir jos ten nieko daugiau nerodytų, kaip buv. miesto ponų tuštumą, beidėjiškumą, kūrybinį atbukimą“, todėl vertėtų pakeisti šios gatvės pavadinimą į „Rugpjūčio 3 d.“, „Drg. Stalino“, „Raudonosios Revoliucijos“ (Stud. Juodviršis. Keistinas gatvės pavadinimas. *Vilniaus balsas*. 1940 08 06). Tačiau jau po kelių dienų *Vilniaus balsas* be komentarų informavo, kad „Vidaus Reikalų Ministeris patvirtino Kauno miesto burmistro nutarimą Laisvės alėją pavadinti Stalino prospektu“ (Vieton Laisvės Alėjos – Stalino prospektas. *Vilniaus balsas*. 1940 08 11). 1940 m. rugpjūčio 21 d. *Tiesa* paskelbė V. Šulčiūtės pasirašytą straipsnelį „Akc. B-vė A. Gluchovskis“, kuriame buvo pasakojama apie rugpjūčio 14 d. įvykusį fabriko darbininkų ir tarnautojų viešą susirinkimą, nubalsavusį pakeisti įmonės pavadinimą į „3-os rugpjūčio“, nes „ta diena“, esanti istorinė diena – Lietuva buvusi priimta „į didžiulę Sovietų Respublikų šeimą“. 1940 m. rugsėjo 24 d. *Tiesa* paskelbė įsaką „Apie įmonių pavadinimų keitimą“, kuriame suminėjo ir A. Gluchovskio, ir kitus fabrikus, kurių pavadinimai „darbininkų ir tarnautojų prašymu“ keičiami sovietų gyvenimo realijas ir istoriją atspindinčiais vardais.

labai svarbu, kada tiksliai uždrausta kelti trispalvę Vytauto Didžiojo muziejaus varpinės bokšte arba virš Vilniaus Gedimino pilies bokšto. Juk griuvo valstybė, po griuvėsiais palaidojusi ne tik savo ženklus, bet ir visuomenę su idėjomis, lūkesčiais, institucijomis. Vis dėlto, mėginant įsigyventi į tų dienų atmosferą, žmonių nuotaikas, svarbūs patys įvairiausi, net, regis, antraeiliai, tačiau simboliniu ir kartu moraliniu bei psichologiniu požiūriu svarbūs epizodai. Perverskime, pavyzdžiui, laikraščio *Vilniaus balsas* 1940 m. liepos ir rugpjūčio komplektą. Aprašomų įvykių sukūry išsiskiria trys trumpos žinutės, atskleidžiančios, kada ir kokiomis aplinkybėmis nepriklausomybės simbolius galutinai nušlavė raudonų vėliavų su penkiakampėmis žvaigždėmis, pjautuvais bei kūjais, Stalino, Lenino, Justo Paleckio ir kitų komunizmo išpažinėjų bei sovietinių veikėjų atvaizdų lavina.

„Nuo užvakar dienos Gedimino kalno bokšto stiebe jau plevėsuoja Raudonoji vėliava ir Trispalvė. Tai yra didis ženklas, kuris jau amžinai puoš Socialistinės Sovietų Lietuvos Respublikos sostinę Vilnių“, – apie naują Lietuvos tautinės ir SSRS vėliavų kaimynystę simbolinėje istorinės sostinės vietoje pranešama 1940 m. liepos 24 d., į Maskvą vykti susiruošusiems Liaudies seimo pasiuntiniams dar tik pradėjus krauti lagaminus¹⁰. Rugpjūčio 6-ąją, rengiantis sutikti iš Maskvos grįžtančius Stalino saulės vežikus, toliau nuo miesto centro gyvenę dienraščio skaitytojai buvo informuoti, kad greta raudonosios vėliavos ant Gedimino pilies bokšto atsiradusi naktimis apšviečiama penkiakampė žvaigždė su pjautuvu ir kūju centre – trigubas sovietų simbolis. „Žvaigždė labai meniškai sukombinuota ir gražiai iliuminuota. Penkiakampės žvaigždės kontūruose pilnas vidury su pjautuvu ir kūju“, – dalijosi naujiena anoniminis korespondentas¹¹. Apie nuimtą trispalvę pranešta tik kitą dieną. „Jau kelios dienos kaip Gedimino bokšte nebeplevėsuoja trispalvė vad. [vadinamoji] tautinė vėliava, o dabar plėvėsuoja tiktai raudonoji vėliava“, – rašė laikraščio bendradarbis Stanislovas Macijauskas, patikslindamas, kad ir gatvėse per iškilmes „nebematyti trispalvių, o tiktai raudonosios“. „Kai kurie romantiški patriotai liūdi, esą nebėra trispalvės tautinės vėliavos, todėl jau nebesą nė pačios Lietuvos, – porino jis. Tokiems limonadiškiems patriotams tenka pasakyti, kad lietuvių liaudies vėliava yra raudonoji vėliava, o ne kokia kitokia. <...> trispalvė vėliava neturi jokio istorinio ar tradicinio pagrindo, o yra tik buržuazijos išmislas“¹². Galutinį nuosprendį tautinės vėliavos viešam naudojimui ir, žinant sovietų tvarką, net slaptam laikymui paskelbė 1940 m. rugpjūčio 27 d. LSSR Aukščiausiosios tarybos patvirtintas LSSR vėliavos pavyzdys¹³. Jo pagrindu suformuluotas LSSR konstitucijos 117 straipsnis teigė, kad LSSR „valstybinė“ vėliava yra raudonos spalvos stačiakampis su pjautuvo ir kūjo emblema bei užrašu „Lietuvos TSR“ viršutiniame kairiajame kampe¹⁴. Įteisintas ir LSSR herbas, kurį sukomponavo nepriklausomoje Lietuvoje pripažintas heraldikos žinovas dailininkas Mstislavas Dobužinskis¹⁵.

Susovietintos Lietuvos ženklų sklaida apėmė visus gyventojų sluoksnius įtraukiančias sferas. Diegiant naujos tvarkos simbolius pasitelkta net poetinė kalba, tradicinei kultūrai artimi „folkloriniai“ vaizdiniai. „Juk pjautuvas, sesute šilkakase, / Iš seno mielas tavo dvasiai! / Juk tai motulės tavo darbo įrankis ramus – / Įneš jisai tikrai palaimą į namus! / O kūjis, broli, tai tvirtumas ir statyba. / Abu jie darbo žmogui skaisčiai žiba“, – darbininkų ir valstiečių valstybės simbolių reikšmę Lietuvos piliečiams skubiai sukurptoje poemoje *Stalino LTSR konstitucija*

¹⁰ Gedimino kalne plevėsuoja raudonoji vėliava ir trispalvė. *Vilniaus balsas*. 1940 07 24.

¹¹ Gedimino kalne spindi penkiakampė žvaigždė. *Vilniaus balsas*. 1940 08 06.

¹² Macijauskas, S. Trispalvė vėliavą nuleidus. *Vilniaus balsas*. 1940 08 07.

¹³ Vėliavos atvaizdas su aprašymu 1940 10 12 pateiktas dienraštyje *Tiesa*.

¹⁴ Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija. *Tiesa*. 1940 09 01.

¹⁵ Herbo atvaizdą *Tiesa* paskelbė 1940 09 05; aprašymą pateikė LSSR konstitucijos 116 straipsnis.

klumpančiais rimais mėgino atskleisti Liudas Gira¹⁶. Šiuo požiūriu verta dėmesio ir vaikų žurnalo *Genys* pirmojo numerio, išleisto 1940 m. spalį, pirmojo atvarto iliustracija: didaktiškas Domicelės Tarabildienės paveikslukas ir lengvai įsimenantis Kazio Jakubėno eilėraštas apsimestinais žaismingai pristatė vaikams (ir jų tėveliams) Lietuvos naują valstybinį statusą išreiškiančius simbolius – raudoną vėliavą ir herbą su proletariato bei valstietijos solidarumo ženklais. Kita vertus, naujų simbolių sparti sklaida kai kuriais atvejais, matyt, pralenkdavo sovietų ideologų lūkesčius ir planus. Pavyzdžiui, centrinis dienraštis *Tiesa* skyrelyje „Dienos pastabos“ 1940 m. rugpjūčio 26 d. įdėjo žinutę apie piktnaudžiavimą penkiakampėmis žvaigždėmis. „Paskutiniaus dviem mėnesiais atsirado Lietuvoje naujas biznis: prekyba penkiakampėmis žvaigždėmis ir kitais mūsų socialistinės valstybės ženklais. Labai dažnai įvairūs patamsių gaivalai, provokatoriai ir buvę smetoninio režimo tarnai pasipuošia tokiomis žvaigždėmis, tuo norėdami pademonstruoti savo staiga atsiradusį revoliucingumą ir uždengti praeities dėmes“, – rašė korespondentas, reikalaujamas uždrausti „penkiakampių žvaigždžių biznį“ ir sovietinių ženklų „profanaciją“.

Persekiodami ir naikindami Lietuvos nepriklausomybės idėją sovietai 1940–1941 m. dėjo visas pastangas, kad viešojoje ir privačiojoje erdvėje nebeliktų jokių jos ženklų. 1941 m. vasarą ginklu Lietuvą užėmę vokiečiai nekėlė tikslo iš viešosios erdvės visiškai eliminuoti nukariautos valstybės simbolius, nors vokiečių civilinė valdžia, vos pradėjusi veiklą, pademonstravo, kad netoleruos antivokiškas idėjas skleidžiančių ar galinčių jas sukelti meno kūrinių. Nuo Kauno Vienybės aikštėje stovėjusios Laisvės statulos postamento įsakyta pašalinti įrašus apie lietuvių pergales Klaipėdos krašte, iš Karo muziejaus ekspozicijos išimti visi eksponatai, iliustravę lietuvių kovas su vokiečiais, pradedant kryžiuočiais ir kalavijuočiais, baigiant bermontininkais ir Theodoro von Sasso-Ernsto Neumanno byla. Karo muziejaus sodelyje nebeliko Mažosios Lietuvos lietuvių veikėjo Martyno Jankaus biusto¹⁷. Žinoma, Trečiojo reicho ir Lietuvos simbolių santykis viešojoje erdvėje buvo tinkamai subalansuotas. Trispalvė pašalinta iš simbolinių šalies vietų (Vytauto Didžiojo muziejaus varpinės, Vilniaus Gedimino pilies bokšto viršūnės); stengiasi nesuteikti pernelyg plataus skambesio Lietuvos valstybinių švenčių – Nepriklausomybės dienos, Tautos šventės – minėjimams, galintiems paskatinti okupacinei valdžiai nepalankias nuotaikas. Tokiomis progomis prie įstaigų ir kitų visuomeninių pastatų neleista kabinti trispalvių, prie privačių namų iškeltas lietuviškas vėliavas, ypač miestų centruose, būdavo nurodoma nukabinti arba policininkai jas paprasčiausiai nuplėšdavo. Tačiau, pavyzdžiui, per Hitlerio gimimo dieną – balandžio 20-ąją – Lietuvos trispalvės pleve suodavo greta tamsiai raudonų Trečiojo reicho vėliavų su juoda svastika baltame apskritime¹⁸. Šalia Vokietijos vėliavų Vilniaus, Kauno ir miestų bei miestelių gatvėse besiplaikstančios trispalvės simboliškai liudijo buvusios nepriklausomos Lietuvos piliečių lojalumą didžiojo Reicho valdovams.

Vokiečiai apgalvotai manipuliavo nepriklausomos Lietuvos simboliais, siekdami savų tikslų ir visiškai nepaisydami lietuvių nuomonės. Nacionalistinės partijos vienas vadovų Zenonas Blynas 1941 m. lapkričio 25 d. dienoraštyje su nuoskauda pastebėjo, kaip surengę Derliaus dieną Lietuvos kariuomenės dieną, lapkričio 23-ąją, vokiečiai nuo javų vainiko „įsakė

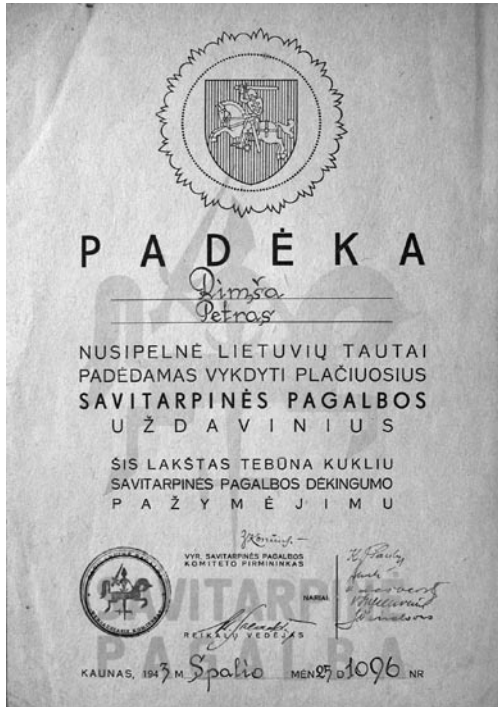
¹⁶ Gira, L. *Stalino LTSR konstitucija*. Kaunas: LTSR valstybinė leidykla, 1940. 28.

¹⁷ *Generolo gydytojo Vlodo Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga*. 1962. 158–159.

¹⁸ Vertingą ikonografinę medžiagą, iliustruojančią šiuos faktus, sukupė ir paskelbė Valentinas Gylys. 2008 m. Vilniuje jo surengtoje Stepono Kolupailos spalvotų fotografijų parodoje eksponuotos 1942 m. nuotraukos iš Vilniaus, užfiksuojusios miesto vaizdus būtent balandžio 20-ąją, kuri buvo saulėta ir šviesi – kaip tik tinkama fotografuoti spalvota juosta.

nuimti lietuviškų spalvų kaspina¹⁹, apmaudžiai pridurdamas: tuo tarpu „žydų žudikams – batalionams – leidžia nešioti“¹⁹. Aiškiai matomi egzekucijas užfiksavusių fotografijų ar kino kronikų žiūrovams Lietuvos ženklai neleido abejoti: žydus šaudo lietuviai.

Lietuviškos savivaldos įstaigoms paliktos iškabos su Vyčio ženklu ir lietuviškais užrašais. Tokia – lokalinė, aiškiai apribota – nacionalinių simbolių sklaida nekėlė jokie pavojaus okupacinei valdžiai. Vietinėms įstaigoms taip pat leista naudoti blankus bei antspaudus su Vyčio simboliais. Kai kurie karo metų dokumentai sagstyte nusagstyti Lietuvos heraldiniais ženklais. Vienas ryškesnių pavyzdžių – Raudonojo kryžiaus funkcijas perėmusios Savitarpinės pagalbos organizacijos spaudiniai: 1942 m. pagal dailininko Vlodo Jankausko projektą išleistas plakatas, rėmėjams dalinti padėkos raštai²⁰ (1 pav.). Nesunku pastebėti, kad šiuose vaizduose vyrauja ne oficialiai patvirtinta herbinė Vyčio versija (toks Vytis aptinkamas tik kai kuriuose antspauduose), bet dekoratyvus sugeometrintų formų Vyčio variantas. Jis, beje, buvo įpintas ir į žurnalo *Kūryba* (leistas nuo 1943 m., redagavo Juozas Keliuotis) viršelį puošusius augalinius ornamentus (viršelio projekto autorius pasirašė inicialais „IS“ ar „JS“ – gal Jonas Steponavičius?).

1 pav. Organizacijos „Savitarpinė pagalba“ padėkos raštas Nr. 1096 Petruim Rimšai, 1943 10 25 (*Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus* (toliau ČDM) archyvas, P. Rimšos fondas)

¹⁹ Temą tęsė kitos dienos įrašas, komentuojantis gaudą, kad „atvežta 250 000 (ar 200 000) šalmų į Kauną su „Vyčiu“ ir tautine vėliava“; komentarą lydi sarkazmo kupinas dienoraščio autoriaus retorinis klausimas: „Ar ne per daug?“ (Blynas 2007: 239).

²⁰ V. Jankausko plakato iliustraciją žr. prie straipsnio: Jankevičiūtė, G. Lietuvos dailė vokiečių okupacijos metais (1941–1944 m.). *Menotyra*. 2007. 14(2); skelbtas tinklapyje. http://images.katalogas.lt/maleidykla/Men72/Men_060_083.pdf (žiūrėta 2009 09 19).

Kodėl šių taikomosios grafikos kūrinių autoriai taip pamėgo bene Jono Juozo Burbos XX a. 4-ajame dešimtmetyje elegantiškai stilizuotą vadinamąjį „gotikinį“ Vytį? Šiam nuo valstybės herbe naudoto daug tikroviškesnių formų Vyčio ryškiai besiskiriančiam ženklui vokiečių cenzūra, matyt, neturėjo priekaištų. Ženklas siejosi ne su valstybingumu, bet su tautišku, o lietuvių tautinę tapatybę vokiečiai buvo linkę palaikyti.

Oficialioje heraldikoje prigijusio Vyčio arba paties Lietuvos herbo atvaizdai buvo tokie reti, kad amžininkų jausmus audrino net, pavyzdžiui, dabartiniam žiūrovui sunkiai pastebimi herbai Vinco Dilkos ir Vytauto Kasiulio paveiksluose šv. Kazimiero atvaizdo konkursui (2 pav.). Lygiai dėl tos pačios priežasties – patriotinius išgyvenimus skatinančio valstybės simbolio suaktualinimo – karo metų dailės kontekste išskirtinę vertę įgijo blankus, etiudiškai nutapytas nacionalinės tapybos klasiko Antano Žmuidzinavičiaus peizažas „Po Lietuvos vėliava“ (Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Antano Žmuidzinavičiaus rinkinys, inv. Nr. Ž-51; 3 pav.). Nedidelio formato (31 × 43 cm) kompozicija vaizduoja kalvotos panoramos ir debesuoto dangaus fone išsiskiriančią vienišą trispalvę ir po jos aukštu stiebu sustojusius vaikiną su mergina, žvelgiančius į slėnyje vingiuojančią upę ir už jos dunksančią girią. Peizažo prasmė išaiškėja tik įsižiūrėjus į autoriaus monogramą apatiniame kairiajame kampe: raidės „AŽ“ ir sukūrimo data – 1942-iejį. Tuomet žvilgsnis užkabina daugiau okupacijos metais simbolinį skambesį įgijusių detalių: kalstinėtą „saulutę“ primenančią vėliavos stiebo viršūnę, merginos drabužių – klostuoto sijono su prijuoste, ant baltų marškinių dėvimo raudono kirklikėlio – panašumą į tautinį kostiumą.

2 pav. Vytautas Kasiulis. „Šv. Kazimieras atgailauja už Lietuvą“, 1943. Drb., al. 205 × 144 (Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia)

3 pav. Antanas Žmuidzinavičius.
„Po Lietuvos vėliava“, 1942.
Drb., al. 31 × 43 (ČDM,
A. Žmuidzinavičiaus rinkinys)

Vis dėlto šios smulkmenos nebeatrodo tokios reikšmingos, įsitikinus, kad vokiečiai, kaip jau buvo minėta, draudė Lietuvos valstybingumo simbolius, bet palaikė, net skatino lietuvių tautiškumo raišką.

TAUTIŠKUMAS VIETOJE VALSTYBINGUMO

Tradicinio kaimo paveldo motyvų ir vaizdų okupuotos Lietuvos gyvenime buvo išties gausu. Karo metų laikraščiai ir žurnalai, ypač ūkininkams skirta, bet pakankamai plačiai miestuose skaityta *Naujoji sodyba*, reprodukavo 4-ojo dešimtmečio oficialios Vytauto Augustino, Antano Naruševičiaus ir kitų fotografijas, vaizduojančias tautiniais drabužiais vilkinčias merginas ir jaunuolius idiliškoje kaimo ir gamtos aplinkoje. Skaitytojai džiaugėsi ir gėrėjosi šiais vaizdais, vertino juos kaip priemonę, padedančią išsaugoti tautinę tapatybę. Retas susimąstydavo, kad valstybingumo samprata kaimiškai savimonei neaktuali, ir kaimo idilės propaganda plėtojama tam, kad nustelbtų ir išdilintų politinio savarankiškumo idėjas bei siekius. Folkloro motyvus parafrazuojantys meno kūriniai įgijo savotiško talismano – ženkle, susiejancio su „savaisiais“ ir kartu užtikrinancio bendruomeniškumo pojūtį, – prasmę. Troškimas pajusti savo išskirtinumą ir išgyventi jį kaip tautos vienybės pagrindą užtikrino vadinamojo liaudies meno stilizacijų sėkmę. Net sunkiausių nepriteklių dienomis pirkėjų netrūko tarpukarinės „Marginių“ bendrovės įpėdinio kooperatyvo „Dailė“ parduotuvėse, salės lūžte lūžo nuo žiūrovų koncertuojant dar sovietų okupacijos metais suburtam Vilniaus filharmonijos Liaudies ansamblui. Labai panašiai kaip nacių Vokietijoje, dedant kaimo paveldą į tautos gyvybę maitinančios tradicijos pamatą, nuo 4-ojo dešimtmečio lietuvišką primityvą mėginta susieti su antika, pripažinta visos Vakarų civilizacijos pagrindu. Žinomiausias šių pastangų pavyzdys – Lietuvos ekspozicijai Paryžiaus 1937 m. tarptautinėje parodoje pagal Juozo Mikėno projektą išskobtas milžiniškas ažuolinis sutaurintų formų „Rūpintojėlis“. Gebėjimą sukilninti liaudies meno paveldą klasicizmo dvasioje savo mokiniais nuosekliai diegė Kauno Taikomosios dailės instituto pedagogai. Jų pastangų rezultatas – Reicho oficialiosios dailės kanonus atitinkantys ir kartu nacionalinio savitumo požymius demonstruojantys kūriniai²¹. Šį stiliaus

²¹ *Taikomosios dailės institutas*. Sud. R. Kalpokas. Kaunas, 1942.

idealą atitiko ir įkūnijo vienas svarbiausių karo metų memorialinės dailės pavyzdžių – jauno architekto Jono Virako suprojektuota paminklinė koplyčia Rainių žudynėms atminti. Keistas statinys, savo formomis priminęs medžio pjaustiniais puošta gigantišką koplytstulpio koplytelę, vokiečių okupacijos metais liko nepastatytas, bet projektas buvo plačiai reprodukuotas, aukų rinkimo vajaus proga išleista ir platinta atvirutė su jo vaizdu.

Ta pati versmė – troškimas pajusti tautos vienybę, semtis jėgų išgyvenant bendrystę su tautiečiais – maitino troškimą matyti lietuviškas motinos atvaizdus, simboliškai įkūnijusius okupantų (visų pirma bolševikų) iškankintą Lietuvos paveikslą. Didžiausią pasisėkimą turėjo alegorijos, formuotos pasitelkus visai Europai bendrus Tėvynės vaizdinius, praturtintus nacionaline simbolika ir atributais. Skulptūrinėmis formomis įkūnytos žuvusios vaikus apraudančios Motinos Tėvynės alegorijos daromą įspūdį vokiečių okupacijos metais sustiprino bolševikinio teroro dokumentiniai atvaizdai. Visa šalis įsidėmėjo Panevėžio fotografo Jono Žitkaus sukomponuotą nuotrauką, užfiksavusią chirurgo Antano Gudonio našlę, suklupusią prie 1941 m. birželio 25 d. NKVD nukankinto vyro kūno²². Ikonografiniu požiūriu šiai simbolinei prasmę įgijusiai dokumentinei fotografijai artima Vytauto Kašubos skulptūrinė kompozicija „Kenčianti Lietuva“ (kitaip „Motinos skausmas“), vaizduojanti šalia nužudyto sūnaus parkritusią motiną (4 pav.). Tai vienas daugiausiai vokiečių okupacijos metais lietuviškoje spaudoje reprodukuotų dailės kūrinių. Apnuogintas vaiko kūnas ir apibendrintą lietuviškos tautos atitinkantys motinos bruožai – į storas kasas supinti plaukai, raukiniais puošti drobiniai marškiniai, ilgas klostuotas sijonas – suteikia šiai alegorijai papildomą, tautinį, dėmenį. Su kenčiančios Tėvynės vaizdiniu buvo siejamas ir dailės kūriniuose naudotas liaudiškoje skulptūroje paplitęs Pietos motyvas. Interpretatoriai mėgo akcentuoti Pietos motyvo liaudišką, taigi lietuvišką, kilmę, nors, pavyzdžiui, bene labiausiai išgarsintos karo metų „Pietos“ autoriaus Aleksandro Marčiulionio skulptūrinio bareljefo ikonografinio bei stilistinio prototipo turbūt reikėtų ieškoti XX a. pirmosios pusės Vakarų modernioje bažnytinėje dailėje²³.

Kašubos ir Marčiulionio darbai išgarsėjo ne dėl tautinio dėmens, bet dėl to, kad išsiskyrė meniniu brandumu ir įtaigumu tarp negausių karo metų visuomeninio skambesio dailės kūrinių. Karo metų Lietuvos dailėje vyravo peizažai, žemės ūkio darbų scenos, portretai. Tie dailininkai, kurie vis dėlto ryžosi reaguoti į aplinkui vykstančią dramą, – Stasys Užinskas, Telesforas Valius, kaip ir Kašuba su Marčiulioniu, akcentavo kančią, praradimo skausmą. Kovos motyvo atkakliai vengta. Net 1943 m. surengto šv. Kazimiero atvaizdo konkurso dalyviai neišdrįso pasinaudoti proga ir pristatyti Lietuvos patroną kaip „baltąjį raitelį“, vedusį lietuvių pulkus į pergalingą kovą, nors karo metų poezijoje šis įvaizdis, lengvai sutapatinamas su heraldine Vyčio figūra, naudotas (per 1943 m. kovo 4 d. Vilniaus filharmonijoje vykusias kazimierinių iškilmes eilėraštį „Baltasis raitelis“, skirtą šv. Kazimiero karinėms pergalėms, perskaitė Kazys Inčiūra²⁴). Literatūros tyrėja Rima Malickaitė pastebėjo, kad eilėraščiai „baltojo raitelio“ tema pasirodė „didžiausių sukrėtimų, dvasinio nerimo ir įtampos metu“, kaip pavyzdį pasitelkusi Vytauto Mačernio eilėraštį „Malda į šv. Kazimierą“, parašytą 1944 m. birželio 8-ąją, kai, pasak jos, „jau buvo aišku, kad Lietuvai gresia antroji sovietų okupacija“²⁵.

²² Fotografija saugoma Panevėžio krašto muziejuje, inv. Nr. GEK28676 F8098; už nuorodą dėkoju kolegei Zitai Pikelytei.

²³ Iliustraciją žr.: *Lietuvių dailės parodos Vilniuje katalogas*. 1944.III.19–1944.IV.1. Sud. A. Vaičaitis. Vilnius, 1944.

²⁴ Šv. Kazimiero šventė Vilniuje. *Naujoji Lietuva*. 1943 03 06.

²⁵ Malickaitė, R. Šv. Kazimieras XX a. poezijoje. *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme*. 2006. 123.

vartų votas Bieliauskui neatrodė pakankamai aktualus istoriniu požiūriu, nors Tadas Adomonis, pristatydamas visuomenei Jakimavičiaus projektą, akcentavo kompozicijos tautinius motyvus – kopylstulpio ir liaudiškų kryžių siluetus, taip pat valstybės simbolius – Aušros vartų atike pavaizduotus skydus su Gediminaičių stulpais ir Jogailos kryžiumi, priskirdamas šias detales patriotizmo raiškiai²⁷. Iš tikrųjų Adomonio nurodytų detalių reljefo autorius neakcentavo, jos pastebimos tik tokių ženklų ieškančiam žvilgsniui. Jų nesureikšminant, Jakimavičiaus kūrinys primintų tipišką karo metų Vilniaus dailininko peizažą, atskleidžiantį tarp kalvų išsimėčiusio senamiesčio su išraiškingais bažnyčių bokštais romantišką grožį. Beje, tokie Leono Kosmulskio, Jono Kuzminskio, Viktoro Vizgirdos ir kitų vilniečių (lenkų, lietuvių, baltarusių) menininkų peizažai irgi galėjo būti suvokiami kaip asmeninės maldos, prašant Viešpatį globos ir užtarimo, ženklai. Perkeltine prasme – tai irgi votai, perteikę okupuoto krašto gyventojų savijautą. Nuo XX a. pradžios Lietuvoje populiarus peizažo žanras karo metais patyrė pakilimą dar ir dėl to, kad leido žiūrovams atitrūkti nuo tikrovės išgyvenimų, kad skatino patriotines nuotaikas, laisvės viltį. Peizažai buvo perkami, labiau reprodukuojami už kitų žanrų kūrinius. Populiarumu juos pranoko tik aktualaus istoriškumo bruožų turėję paveikslai ir iš LDK istorijos refleksijų kilusius kultūrinius vaizdinius perteikę darbai. Pastaraisiais, kaip pastebėta, karo metų publika nebuvo lepinama. Atkreipia dėmesį, pavyzdžiui, kaip ypač daile nesidomėjęs politikas Zenonas Blynas dienoraštyje džiaugėsi Stasio Ušinsko paveikslu „Algirdas ties Kremliaus rūmais“ – reta ir prasminga dovana Vilniaus filharmonijos Liaudies ansamblio vadovui Jonui Švedui, kurį bendrapartiečio Stasio Švedo broliui už 200 reichsmarkių pavyko nupirkti Lietuvos nacionalistų partijos nariams²⁸. Tikėtina, kad tai buvo Niujorko 1939 m. pasaulinei parodai sukurtas Ušinsko pano eskizas arba mažesnė versija, užsilikusi dailininko dirbtuvėje. Niekas nerizikavo eksponuoti tokių kūrinių karo metų dailės parodose. Vokiečių cenzūra apdairiai draudė prisiminti ne tik kovose su kryžiuočiais pasižymėjusį Vytautą Didįjį, bet net slavų žemes pajungusius, atitinkamai – Lietuvos valstybingumo pagrindus kūrusius valdovus.

Vytauto Didžiojo, kaip Lietuvos gynėjo, paveikslas netikėtai iškilo bažnytinėje dailėje. 1943 m. vilniečio Jurgio Hopeno (Jerzy Hoppen) vadovaujama dailininkų grupė (Ignas Bagdonavičius, Leonardas Januškevičius, Ona Rudokaitė-Torvirtienė, Edvardas Sinkevičius, Leonardas Torvirtas) dekoravo Perlojos miestelio bažnyčią²⁹. Tarp religinio turinio kompozicijų buvo įpinti Lietuvos valstybingumo simboliai – Vytis, Jogailaičių kryžius, Gediminaičių stulpai, tačiau patriotinės temos apogėjus – vargonų choro parapeto centre įkomponuotas medalionas su Vytauto Didžiojo atvaizdu. Medaliono rėmą sudaro lauro šakų vainikas, abipus jo išdėstyta po tris tautines vėliavas. Portreto apačioje įrašyta eilutė iš Lietuvos himno: „Lietuva, Tėvyne mūsų, tu didvyrių žeme“; greta portreto – nežinomo autoriaus ketureilis: „Lietuvą Dievas apveizdi ir gina, amžiais suvargusios jos neapleis, – ateičiai dvasios galiūnus gamina, vesdamas juos stebuklingais keliais“, nedviprasmiškai perteikiantis dekoro užsakovų intencijas istoriniais vaizdiniais atvirai išreikšti laisvės viltį. Žinoma, karo metų sąlygomis Perlojos bažnyčios dekoras plačiau nepagarsėjo, jį matė tik miestelio ir apylinkių gyventojai.

Šalies masto įvykiu tapo kitas labiau užmaskuotos simbolikos kūrinys – Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčios centrinio kupolo rekonstrukcija. Žinia apie šį ypatingą simbolinę reikšmę

²⁷ Adomonis, T. Aušros Vartų Marijos votos reikalais. *Naujoji Lietuva*. 1943 07 11.

²⁸ Blynas 2007: 240.

²⁹ Plačiau žr.: Vasiliūnienė 2004.

karo metų sąlygomis įgijusių kūrinį sklido iš lūpų į lūpas, nes spauda apsiribojo tik keliomis santūriomis eilutėmis. Pagal architekto Jono Muloko projektą perstatytas kupolas, suteikiant jam kunigaikštiškos mitros formą, buvo inauguruotas pačiame karo sukuryje: 1943 m. kovo 4-ąją. Kupolą pašventino karštas sumanymo rėmėjas arkivyskupas Mečislovas Reinys. Vokiečių civilinė valdžia toleravo bažnyčios architektūrinius pertvarkymus, greičiausiai ignoruodama jų simbolinę prasmę. Kita vertus, kunigaikštiškos mitros atsiradimas vietoje pravoslaviško svogūno antivokiškų nuotaikų nekurstė, atvirksčiai, buvo palankus vokiečiams, nes priminė caro priespaudą, t. y. rusų padarytą žalą. Vis dėlto vengta plačiau viešai pagarsinti šį įvykį. Apie 1943 m. kazimierinių iškilmes Vilniuje rašiusi spauda daug daugiau vietos skyrė Kaziuko mugei negu Šv. Kazimiero bažnyčios kupolui. Minint naujo simbolio atsiradimą Vilniaus senamiesčio panoramoje tik pasakyta, kad atstatyta kunigaikštiška mitra, „kurią rusai 1849 m. buvo nuėmę“³⁰. Tarpukario Lietuvoje labai populiarius LDK kultūrinius vaizdinius, ypač Vytauto, tiksliau – Žalgirio mūšio temą, nusavino SSRS gilumoje susibūrę prosovietiniai Lietuvos veikėjai. Vokiečių karinės invazijos realybė sovietų ideologų žvilgsnius nukreipė į lietuvių kovas su kryžiuočiais, nors pirmosios sovietų okupacijos metais LDK istoriją skubėta nugramzdinti ir užmarštį. Pavyzdžiui, vienas pirmųjų Lietuvos marionetinės vyriausybės potvarkių – pervadinti Vytauto Didžiojo muziejų „Kauno valstybiniu kultūros muziejumi“ (vietoje Karo muziejaus pradėta kurti Revoliucinių kovų muziejų)³¹. Tačiau su vokiečiais pradėję kariauti rusai suskato gaivinti ir kelti istorinius kovotojų prieš vokiečių invaziją vardus, buvo kuriami didingi, priešintis agresoriui amžininkus įkvėpiantys jų paveikslai. 1942 m. Pavelas Korinas nutapė plačiai išgarsintą triptiką „Aleksandras Neviškis“, 1943 m. eksponuotą Maskvoje surengtoje parodoje „Herojiškasis frontas ir užnugaris“ ir šlovinusį (bei tebešlovinantį) Rusios vakarų sienas nuo Livonijos ordino apgynusį valdovą. Tais pačiais sumetimais buvo prisiminta ir LDK istorija. Žalgirio mūšio suvokimo kaitą kolektyvinėje atmintyje tyrinėję istorikai Rimvydas Petrauskas ir Darius Staliūnas nurodo, kad sovietų istoriografijoje įtvirtintą požiūrį į Žalgirio mūšį į lietuvių kalbą „išvertė“ 1942 ir 1944 m. Maskvoje išleistos Juozo Žiugždos ir Kazio Sideravičiaus knygelės: vokiečiai paskelbti „amžinu lietuvių tautos priešū“, o mintis apie „giminiškų slavų ir baltų tautų“ pergalę, pasak Petrausko ir Staliūno, turėjo, be kita ko, pakeisti ankstesnį Vytauto kultą, kuris buvo susijęs su nepriklausomybės idėja ir priminė krikščionišką, taigi vakarietišką, Lietuvos praeitį³². Simboliška, kad karo metais Žalgirio vardas suteiktas sovietų partizanų būriui. Prieš nacių Vokietiją kovojančios „Žalgirio Lietuvos“ idėją įtaigiai perteikė 1942 m. Maskvoje išleistos šiuo vardu pavadintos Liudo Giros poemos viršelio dailininkas. Puslapio apačioje jis pavaizdavo nuo lietuvių raitelių sprunkančius šarvuotus riterius, o viršuje įkomponavo Vermachto pėstininkus traiskančių sovietų tanką ir plačiai išsiskleidusią raudoną vėliavą su pjautuvu ir kūju. Taigi „užnugario“ istorikai, rašytojai ir dailininkai dirbo ranka rankon, ragindami tautiečius prisidėti prie sovietų kovos prieš vokiečius – „amžiną“ slavų ir lietuvių bendrą priešą.

³⁰ Vilniaus kronika. *Naujoji Lietuva*. 1943 03 04.

³¹ E. Pakeistas V. D. Muziejaus vardas. *Tiesa*. 1940 08 27.

³² Petrauskas, Staliūnas 2009: 119–136.

APVERSTA PRASMĖ

Dar vienas valdžios simbolinio įtvirtinimo būdas, kurį verta paminėti, – savotiška „trofėjaus“, kaip pergalę liudijančio karo grobio, fenomeno apraiška, būdinga „pereinamiesiems laikotarpiams“. Aptariamam atveju simbolinį veiksma – laikinai pritaikyti savo reikmėms nugalėtą santvarką liudijusius vaizdus – paskatino praktiniai sumetimai – siekis sutaupyti lėšas ir laiką. Kas konkrečiai turima omenyje? Visų pirma – filatelija. Lietuvos filatelijos žinovai turbūt iš karto prisimintų vadinamuosius „birželinius“ pašto ženklus: po 1941 m. birželio 23 d. sukilimo su įrašu „Nepriklausoma Lietuva 1941–VI–23“ perspausdintus Pašto valdybos centriniame sandėlyje saugotus devynių nominalų sovietinius pašto ženklus. Dėl susisiektimo keblumų šiuos ženklus buvo sunku greitai paskleisti visoje šalyje, tad kai kurių Lietuvos vietovių pašto skyriuose buvę sovietiniai pašto ženklai, siekiant užtikrinti normalų pašto darbą, buvo perspausdinti savomis priemonėmis. Taip atsirado tekstai „Vilnius“, „Nepriklausoma Lietuva“, „Laisvi Alsėdžiai“, „Raseiniai“, „Laisva Lietuva. Panevėžys“, „Laisvas Rokiškis“, „Laisvi Telšiai“, „Išlaisvinta Ukmergė“, „Lietuva. Zarasai“ bei įvairios birželio mėnesio datos. Ženklai su perspaudais cirkuliavo visą vasarą, nors jų gamyba Kaune sustabdyta 1941 m. liepos 10 d., o kitą dieną vokiečių kareiviai konfiskavo visą spaustuvėje buvusią produkciją³³. Naudotis „birželiniais“ ženklais gyventojams uždrausta tik nuo 1941 m. rugsėjo 1 d., nors, pasak filatelijos istoriko Vlodo Miežansko, dar rugsėjo 2 d. dienraštis *Naujoji Lietuva* džiaugėsi, kad ir vietos gyventojai, ir vokiečių kareiviai mielai perka ženklus su perspaudais atminimui. Dalis tų ženklų gal net buvo pagaminta tikintis sudominti kolekcininkus, o per juos pagarsinti birželio sukilimo faktą.

Šiandien „birželiniai“ ženklai analizuojami kaip filatelijos įdomybė, tačiau jie priklauso taikomajai grafikai, tad į juos pravartu atkreipti dėmesį dailės istorikams – jau vien dėl to, kad amžininkams jie visų pirma liudijo Lietuvos nepriklausomybės atstatymo pastangą. Šių ženklų simbolinė reikšmė leidžia interpretuoti juos taip pat kaip tapybos bei skulptūros kūrinius. Dailės istorijos požiūriu ši medžiaga nėra marginalija, bet dar vienas vertingas šaltinis, padedantis atkurti kasdienybę „įrėminusią“ ir aiškiai politinių jėgų santykį perteikiančią vizualų kontekstą. Beje, cenzūruotos pašto siuntos, liudijusios politines permainas, pradėjo cirkuliuoti Lietuvoje nuo 1939 m. pavasario – nuo Klaipėdos aneksijos, ir visi šalies piliečiai, gyvenę valdžių kaitos sąlygomis, puikiai suprato jų kalbą. Įsižiūrėkime į kelis skirtingomis politinėmis aplinkybėmis atsiradusius ir jas iliustruojančius pavyzdžius³⁴.

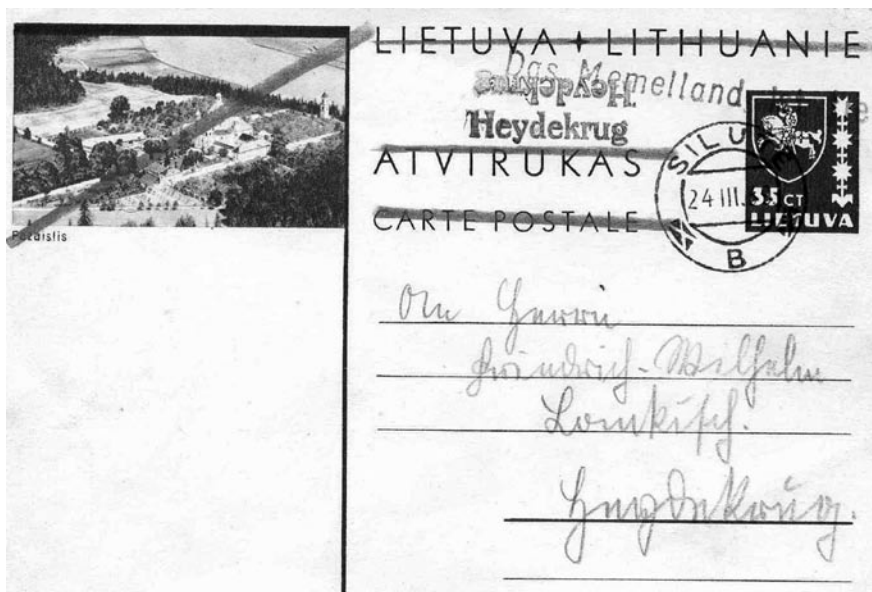
Pirmasis pavyzdys – markiruota pašto kortelė su Pažaislio fotografija iš 1937–1940 m. masiniu tiražu išleistas Lietuvos gražiausių vietų atvirlaiškių serijos (5 pav.). Ant jos užklijuotas standartinis 35 centų vertės ženklas su Vytimi, pažymėtas 1939 m. kovo 24 d. Šilutės pašto antspaudu. Iš pirmo žvilgsnio – tipiškas tarpukario pašto korespondencijos pavyzdys, išskyrus tai, kad kortelės su atspausdintu 35 ct nominalo ženklu buvo skirtos siuntimui į užsienį (šalies viduje kortelės pašto tarifas buvo 15 ct)³⁵.

Dar atidžiau įsižiūrėjus žvilgsnį prikausto cenzoriaus darbo pėdsakai: storu raudonu pieštuku užbraukti lietuviški ir prancūziški įrašai ir net fotografinis Pažaislio vienuolyno vaizdas; nepalietas tik pašto ženklas, liudijantis, kad pašto siunta apmokėta, bei antspaudas su

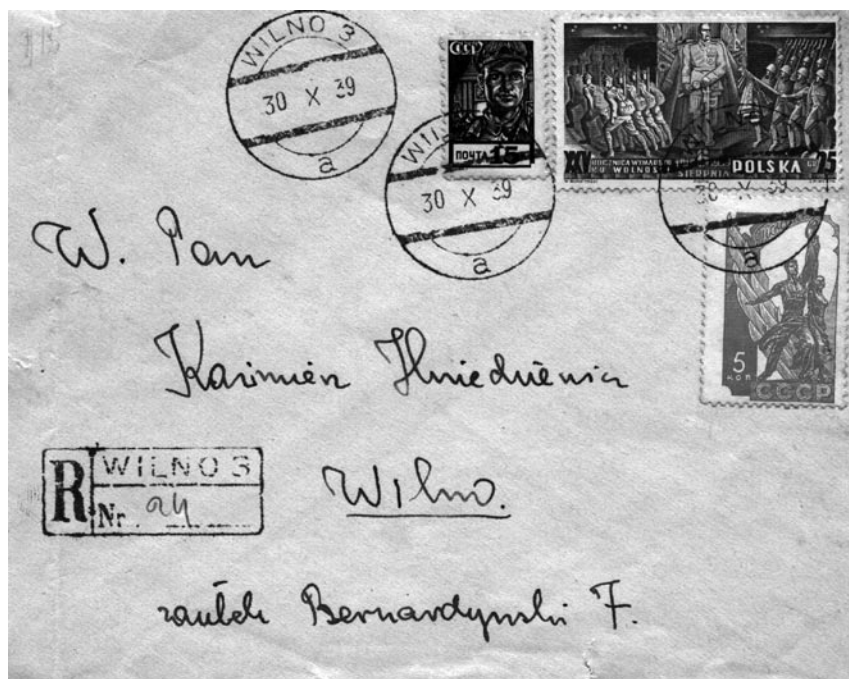
³³ Miežanskas 2001. Už straipsnio nuorodą dėkoju Lietuvos nacionalinio muziejaus darbuotojai Julijai Normantienei. Taip pat žr.: Biržiškis, S. Pajūrio „birželinė“ laida. *Lietuvos filatelija*. 1992. 1: 11 ir kt.

³⁴ Dėkoju kolekcininkui Vygtinui Bubniui, iš savo kolekcijos parinkusiam straipsnyje pristatomus filatelijos pavyzdžius ir maloniai leidusiam pasinaudoti jų reprodukcijomis.

³⁵ Duomenis apie pašto kortelės leidimo metus ir pašto ženklo nominalus vidaus ir užsienio naudojimui suteikė Vygtintas Bubnys.

5 pav. Vokiečių cenzūruotas atvirlaiškis, išsiųstas iš Šilutės pašto 1939 m. kovo 24 d. (Vyginio Bubnio kolekcija)

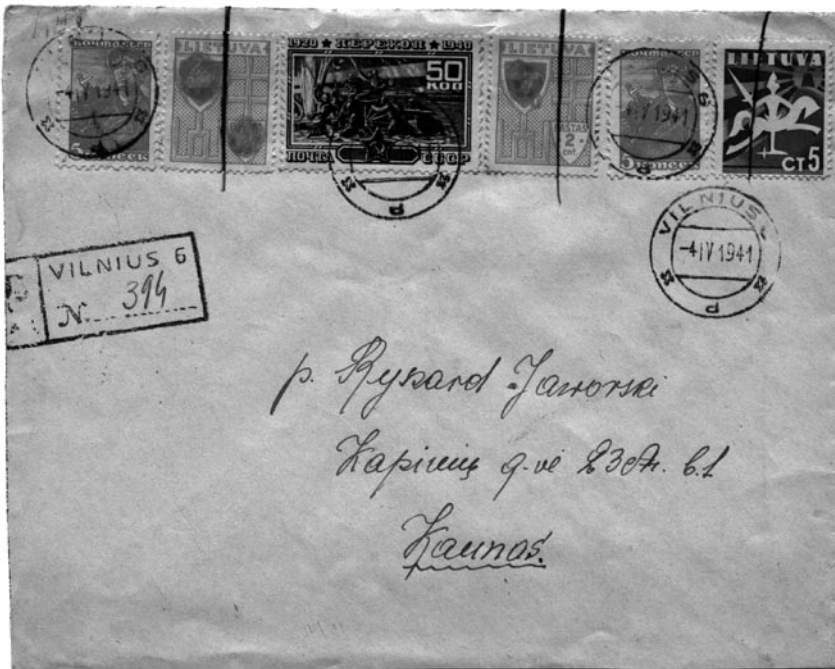

6 pav. Vokas su Lenkijos Respublikos ir Sovietų sąjungos pašto ženklais, antspauduotais Vilniaus pašte 1939 m. spalio 30 d. lenkiškais antspaudais (Vyginio Bubnio kolekcija)

išsiuntimo data ir vieta. Tiesa, informaciją apie išsiuntimo vietą koreguoja šviriame laukelyje ryškiai violetiniu rašalu užspaustas vokiškas vietovardis – *Das Memelland. Heydekrug*. Taisy muose užkoduota aiški žinia: trečioji Klaipėdos ir Klaipėdos krašto aneksijos diena, nei Klaipėdos krašto, nei Šilutės nebėra, jų vietoje atsirado Memellandas ir Heydekrugas...

Kitas pavyzdys – 1939 m. spalio 30 d. data pažymėtas vokas (6 pav.) primena trumpą sovietinio Vilniaus epizodą, Hitleriui ir Stalinui iš skirtingų pusių užpuolus ir pasidalijus Lenkiją. Vargu ar ženkliukus ant voko užklįjavęs laiško siuntėjas susimąstė, kokią skaudžią ironiją įgis jo parinktas derinys: puošnus nepriklausomybės kovų 25-mečiui skirtas jubiliejinis Lenkijos pašto ženklas standartinių sovietų ženklų su šachtininku stachanoviečiu ir emblemine Veros Muchinos skulptūra „Darbininkas ir kolūkietė“ apsuptyje... Skirtingomis valiutomis nurodyti ženklų įkainiai skatina susimąstyti apie keblumus, kilusius vartojant nuvertėjusius zlotus ir grošus greta sovietinių rublių ir kapeikų.

Trečiojo voko (7 pav.) ženklų rinkinys įdomus kaip paradoksalus taupymo atvejis. Cenzorius stropiai dirbo, naikindamas du mažus Vyčius ant dviejų centų vertės pašto ženklų, bet nesivargino teplioti penkių centų vertės ženklą su stilizuotu Vyčiu Gedimino kalno fone. Visi lietuviški ženklai perbraukti juodu pieštuku. Ar tai reikštų, kad jie nebegaliojo net kaip mokesčiai žymenys? Laiškas iš Vilniaus į Kauną išsiųstas 1941 m. balandžio 4 dieną. Pasižiūrėjus į datą, dėmesį patraukia trys dalykai: lenkiška adresato pavardė, taisyklingai lietuviškai užrašytas adresas, vien lietuviškas vietovardis „Vilnius“ ant pašto spaudo ir vidurinis ženklas, skirtas Perekopo mūšio 20-mečiui. Pilietinio karo kautynės tarp Kryme įsitvirtinusių generolo Vrangelio pulkų ir juos puolusių bolševikų nušlavė nuo žemės paviršiaus seną Perekopo miestą ir tapo Raudonosios armijos nenugalimumo simboliu. Simboliu, nežadančiu nieko

7 pav. Vokas su cenzūrotais Lietuvos Respublikos ir Sovietų sąjungos pašto ženklais, antspauduotais Vilniaus pašte 1941 m. balandžio 4 d. lietuviškais antspaudais (Vyginio Bubnio kolekcija)

8 pav. Lietuvos nepriklausomybės 20-mečio jubiliejinis vokas su „birželiniais“ pašto ženklais, išsiųstas iš Vilniaus 1941 m. liepos 17 d. (Vyginto Bubnio kolekcija)

gera nei laiško gavėjui ponui Ryszardui Jaworskiui iš Kapinių gatvės, nei lietuvybę mėginusiam deklaruoti Vilniaus miestui.

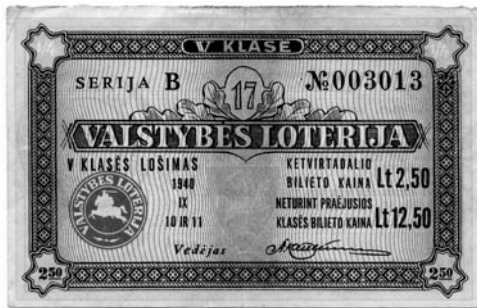
Ir paskutinė iliustracija – 1941 m. liepos 17 d. antspaudu pažymėtas telegramos vokas (8 pav.). Kairiajame viršutiniame kampe atspausiti Gediminaičių stulpai su datomis „1918–1938–II–16“ liudija, kad jis buvo išleistas Lietuvos nepriklausomybės 20-mečio proga. Vokas apkljuotas proginiais ir standartiniais sovietiniais pašto ženklais, simboliškai „desovietizuotais“ Vilniaus pašto antspaudu su perspaudu „Vilnius“. Itin įspūdingas „birželinio“ pašto paminklas...

Ženklaai su perspaudais atkreipia dėmesį ir į sovietų okupacijos pradžioje pasitaikiusius mėginimus praktiškai pritaikyti įvairius nugalėtosios Lietuvos spaudinius. Reiškinyms nebuvavo masinis, ypač kai po kelių bandymų išaiškėjo, kad net jokio ideologinio krūvio neturėję spaudiniai juos perdirbus tokį krūvį įgyja, liudydami būtent dviejų politinių sistemų, dviejų valstybių, agresoriaus ir aukos susidūrimą. Jau vien dėl to kiekvienas iš šių negausių atvejų savaip unikalus ir įdomus.

1940 m. rugsėjį vykusiam 17-ajam valstybės loterijos lošimui buvo pritaikyta sena bilieto klišė su nepriklausomos Lietuvos herbu ir Vyčiu antspaudu (atreipia dėmesį ir išlaikyta sena numeracija). Pagaminti naują klišę buvo brangu, todėl rizikuota paleisti į apyvartą uždraustus nepriklausomos Lietuvos simbolius, matyt, tikintis, kad jų simbolinį skambesį užgoš lošimo azartas. Senas, tik jau ideologiškai pakoreguotas (išsaugojus tęstinę numeraciją, loterija pervadinta Lietuvos T. S. R., nepriklausomos Lietuvos herbas pakeistas sovietiniu, Vytis ant antspaudu – pjautuvu ir kūju, fono paviršius padengtas blausiu penkiakampių žvaigždžių su kūjais ir pjautuvais centre ornamentu) bilieto pavyzdys pritaikytas ir 18-ajam lošimui, įvykusiam 1941 m. vasarį (9 pav.)³⁶.

Kas ir kodėl sugalvojo koreguoti ir pritaikyti sovietinio gyvenimo tikrovei smetonišką Birštono kurorto reklaminių plakatų? Nebent pagailėta sunaikinti išspausdintą, bet nepanaudotą

³⁶ Už šio įdomaus pavyzdžio iš Lietuvos nacionalinio muziejaus Numizmatikos skyriaus rinkinių nuorodą ir reprodukciją dėkoju kolegei Daliai Grimalauskaitei.

9 pav. Lietuvos valstybės loterijos bilietų pritaikymas sovietų reikmėms: 17-ojo lošimo (1940 09 10–11) bilietas su Lietuvos Respublikos heraldiniais simboliais ir 18-ojo lošimo (1941 02 06–07) bilietas su Sovietų sąjungos heraldiniais simboliais. Išsaugota ta pati kaina litais ir rubliais (*Lietuvos nacionalinis muziejus*)

10 pav. Sovietų cenzūruotas 1939 m. reklaminis plakatas „Birštonas – gydymųjų vandenų kurortas“ (projekto aut. H. Ribačauskas) (*Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*)

plakato tiražą, tikintis, kad užteks jį papildyti atitinkamais tekstais, kad plakatas prabiltų į naują vartotoją. Tuščiuose laukeliuose po iliustraciją išspausdinti kurorto paslaugų pasiūlymai lietuvių ir rusų kalbomis, reklaminis užrašas: „Курорт Бирштонас Литовская ССР“ rusiškai ir patikslinimas „Lietuvos TSR“ prie žodžių „Birštonas gydymųjų vandenų kurortas“. Į akis krenta juodos spalvos juostele uždengtas ankstesnis įrašas plakato apačioje. Įdomu, kad piešinio kamputyje neatidžiai paliktas autoriaus parašas: „H. Ribačauskas 39“. Signatūra su data, kaip beje, ir peizažo fone išdavikiškai kyšantis bažnyčios bokštas, amžininkams aiškiai sakė: šis plakatas buvo kuriamas anaipol ne proletarinės respublikos gerovei reprezentuoti (10 pav.).

Nesitikėta, kad tokias smulkmenas žmonės pastebės, kad jos kurstys praeities nostalgiją ir nepasitenkinimą naująja valdžia? Tačiau būtent smulkmenos kai kada giliausiai įsirėžia į atmintį. Rašytojo Liudo Dovydeno karo metų *Užrašuose* apie sovietų okupacijos realybę kaip tik ir įtaigiausios „smulkmenos“, buities detalės, jo pasakojime įgijusios valdžios ženklo, sunaikintos valstybės simbolio prasmę. „Rūmų vestibulio dešinėje ant ilgų, raudonomis vėliavomis ir tarybinėmis emblemomis išpuoštų stalų atstovams parduoda bloknotus, rašomąsias plunksnas“, – pasakojo jis apie Teisingumo ministerijos rūmuose 1941 m. balandį vykusią Liaudies seimo trečiąją sesiją, išvardydamas, kad dalyviai gavo dovanų Stalino raštus, konstituciją ir pieštukus su auksiniais įrašais „Šv. Kazimiero draugija“, „Spaudos Fondas“³⁷. Banalūs

³⁷ Dovydenas 2002: 351.

kasdieniški daiktai tomis dramatiškomis dienomis, iš pagrindų keitusiomis visos šalies ir visų jos gyventojų gyvenimą, net gana statiškame ir bespalviame Dovydėno pasakojime įgijo skaudaus praradimo simbolio prasmę.

IŠVADOS

1939–1944 m. dailės procesus ir atskirus artefaktus įmanoma interpretuoti tik kompleksiškai išanalizavus laikotarpio vaizdiniją, nes visa dailė buvo įtraukta į politikos veikimo erdvę. Vizualinė ideologija formavo žmonių kasdieninio gyvenimo aplinką, keitė socialinės ir kultūrinės tikrovės suvokimą, veikė meninę kūrybą bei jos recepciją. Vaizdinijos tyrimai leidžia nustatyti dailės vietą visuomenės gyvenime, argumentuoti rūšinį ir žanrinį pasiskirstymą (grafikos reikšmė ir gausa sovietmečiu, portreto ir peizažo suklestėjimas bei skulptūros marginalizacija nacių okupacijos metais), analizuoti vietinės kultūros santykį su atneštinės, okupantų diegiamos kultūros formomis ir temomis. Visaverčiam šių temų tyrimui reikalingas antras, straipsnyje nenagrinėtas, dėmuo, atskleidžiantis okupantų kultūros sklaidos formas ir mastą.

Gauta 2009 10 12

Parengta 2009 10 19

Literatūra ir šaltiniai

1. Blynas, Z. *Karo metų dienoraštis, 1941–1944*. Parengė G. Rudis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2007.
2. Burke, P. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. Cornell University Press, 2001.
3. Clark, T. *Art and Propaganda in the 20th Century: the Political Image in the Age of Mass Culture*. New York: Harry N. Abrams, 1997.
4. Čepaitienė, R. Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos. *Lituanistica*. 2007. 53(4): 36–50.
5. Dovydėnas, L. *Rinkiniai raštai*. T. 1. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
6. Edelman, M. *From Art to Politics: How Artistic Creations Shape Political Conceptions*. The Univ. of Chicago Press, 1996.
7. *Generolo gydytojo Vlado Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga*. Sud. B. Matulionis. Putnamas: Veronika Nagevičienė, Immaculata Press, 1962.
8. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*. Sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
9. Miežanskas, V. Perspausdinimai „Nepriklausoma Lietuva 1941–VI–23“. *Filatelistų draugijos „Lietuva“ žurnalas*. 2001. 1: 16–26.
10. Petrauskas, R.; Staliūnas, D. Die drei Namen der Schlacht: Erinnerungsketten um Tannenberg / Grunwald / Žalgiris, *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. von M. Aust, K. Ruchniewicz, S. Troebst. Bohlau Verlag, 2009. 119–136.
11. *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme. Įvaizdis ir refleksija*. Sud. P. Subačius. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2006.
12. Vasiliūnienė, D. Sienų tapyba Perlojos bažnyčioje. *Menotyra*. 2004. 36(3): 41–49.

GIEDRĖ JANKEVIČIŪTĖ

Lithuania in 1939–1944: signs of power

Summary

The article explores the use of symbolic artefacts for political representation, which expressed changes of power in Lithuania during 1939–1944, i. e. annexation of Klaipėda by Nazi troops in March 1939, incorporation of Vilnius into the territory of the Lithuanian Republic in October of the same year, the first Soviet occupation which lasted from June of 1940 to June 1941, and finally the German occupation.

One of the goals of the present research was to show a large variety of the means and ways of symbolic remaking of public spaces, including not only the change of state symbols, destruction of old and construction of new monuments, set design of propaganda events and other typical “local” actions of establishing the new power, but also the “mobile” devices of visual ideology. While seeking to establish to what extent visual ideology was effective and how it changed the perception and identity of people, the author of the article uses examples of not only visual art in the strictest sense, but also visual culture in general, comprising also various forms of “high” artistic culture, i.e. works of art and architecture and images created by artists, which enjoyed mass distribution – press illustrations, posters and other works of applied graphic art (letterheads, lottery tickets, postage stamps) with a large print-run, set design of festive events and state symbols (coats-of-arms, flags).

Attention is focused on the symbols of establishing the new power. The expression of the idea of Lithuanian statehood in the works of architecture and art created during World War II is also analyzed. The author shows how the German civil government manipulated the symbols of independent Lithuania for their own ends; in other words, how the symbols of Lithuanian statehood were banned, but the expression of Lithuanian nationality was supported and even encouraged to a certain level.

The article ends with a conclusion that it is possible to interpret the processes and artefacts of Lithuanian art in 1939–1944 only through a complex analysis of images of the period, as art was involved in the space of political acting. Visual ideology formed the environment of daily life, changed the perception of social and cultural reality, and influenced artistic creation and its reception. The analysis of images allows us to establish the place of art in society’s life, to explain the distribution of art forms and genres (the meaning and abundance of graphic art in the Soviet period, the thriving of the portrait and landscape genres and the marginalization of sculpture in the years of Nazi occupation), and to explore the relation of local culture with the forms and themes of imported culture instilled by the occupants.

Key words: art and politics, occupation and culture, signs of power, public spaces, visual ideology